

V. M. Z S I R M U N S Z K I J :

A nyelvföldrajz néhány problémájáról

J 8370

1

A nyelv az emberi érintkezésnek legfontosabb eszköze. A marxista nyelvtudomány kimutatja, hogy "a nyelv, mint a társadalomban élő emberek érintkezésének eszköze, a fejlődés minden szakaszában közös és egységes volt a társadalom számára, egyenlő módon szolgált a társadalom tagjait, függetlenül azok társadalmi helyzetétől". "Persze voltak emellett dialektusok, helyi tájszólások, de ezeknek fölébe emelkedett és ezeket magának alárendelte a törzs vagy a nép egységes és közös nyelve." ①

A marxista nyelvtudománynak eme főbb tételei, amelyeket I.V. SZTÁLIN munkái alapoztak meg, arra késztetnek bennünket, hogy ismét fölvevessük a nyelvjáráskutatás problémáját. Ez a probléma: milyen viszonyban áll a társadalom számára egységes és a társadalom minden osztálya számára közös össznépi nyelv (obscsenarodnűj jazük) az össznépi nyelvnek területileg differenciálódott helyi nyelvjárásaival. A nyelv egységes volta és nyelvjárásokra való tagolódása elsősorban azzal a f u n k c i ó v a l függ össze, amelyet a n y e l v az é r i n t k e z é s e s z k ö z e k é n t tölt be. Az össznépi nyelv nyelvjárásainak differenciálódása és a nyelvjárási határok az é r i n t k e z é s n e k azokat a történetileg meghatározott h a t á r a i t tükrözik, amelyek egy-egy egységes társadalmi közösségben a népek történelmi életének konkrét viszonyai között alakultak ki (gondoljunk a törzsek osztódására, a hűbérbirtokok viszonylagos zártságára). Ebben az értelemben a helyi nyelvjárások nem egyebek, mint az össznépi nyelv "kiágazásai", vagyis annak e r e d-

m é n y e i , hogy az össznépi nyelv az é r i n t k e z é s m e g l a z u l á s a f o l y t á n d i f f e r e n c i á l ó d o t t (s z é t t a g o l ó d o t t) . Ha az érintkezés tovább gyengül vagy megszűnik - s ez rendszerint a társadalmi közösség széthullásával kapcsolatos -, akkor a nyelvjárássok differenciálódása azt idézi elő, hogy az össznépi nyelv egysége föl bomlik, vagyis a nyelvjárássok önálló nyelvekké válnak.

Másfelől az össznépi nyelvben a neki alárendelt nyelvjárássok nemcsak differenciálódnak, hanem részben közelednek is egymáshoz, mégpedig a nyelvi érintkezésnek abban a folyamatában, amely egy-egy nyelv szomszédos nyelvjárássait beszélő egyedek között megy végbe (e szomszédos nyelvjárássok a rokon törzsek, a nép vagy a nemzet egyesülésének történelmi keretein belül változnak). A közös eredet következtében a fejlődésnek közös belső törvényei alapján párhuzamos és analóg változások mennek végbe, mégpedig olyan változások, amelyek lassanként és folyamatosan a szóbanforgó nyelvnek valamennyi nyelvjárássára, vagy azoknak egy többé-kevésbé jelentős részére kiterjednek. A nyelvi érintkezés egyúttal azt is eredményezi, hogy a nyelvjárássok kölcsönhatásba kerülnek egymással, az egyik nyelvjáráss hat a másikra, s a rokon nyelvjárássok közelednek egymáshoz, illetve részben keverednek egymással.

Valamely nyelv nyelvjárássainak (vagy olyan, egymással közeli rokonságban álló nyelveknek, amelyek valaha szintén nyelvjárássok voltak) a kölcsönhatását és keveredését nem szabad azonosítanunk a nem rokon nyelvek kereszteződésével, miként azt azelőtt - tévesen - az ugynevezett "új nyelvelmélet" hívei tették, akik glottogonikus agyrémeikhez a modern nyelvföldrajz következtetéseiben kerestek támasztékot. Ezt a módszer-tani hibát, sajnos, ellenfeleik is gyakran elkövetik, mint-hogy ~~helytelenül értelmezve I.V.SZTÁLINNAK a nyelvek kereszteződéséről szóló tanítását - tagadni próbálják azt a kétségtelen ténnyt, hogy egy-egy nyelv nyelvjárássai keverednek egymással.~~ Az efféle zavaros tévedésnek ékes példáját láthatjuk Sz.B.BERNSTEJN professzornak "A nyelvkeveredések problémájához" című tanulmányában. Sz.B.BERNSTEJN professzor így is ír: "A nyelvek (nyelvjárássok) keveredéséről szóló tanítás". (2)

Márpedig aki a nyelvek kereszteződéséről szóló sztálini tételket mechanikusan és leegyszerűsítve egy-egy nyelv nyelvjárássaira is kiterjeszti, az teljesen figyelmen kívül hagyja a bennünket érdeklő problémának különleges voltát. Egy-egy nyelv nyelvjárássai, minthogy közös belső törvényeik vannak, s a részben közös nyelvtani rendszer és szókészlet egybefűzi őket, nem immunisak egymás iránt, hanem kölcsönhatásban vannak egymással, s a nyelvi érintkezés folyamatában valamelyest közelednek egymáshoz. Az egységes össznépi nyelv különféle nyelvjárássainak közeledése és keveredése logikusan folyik abból, hogy e nyelvjárássok képviselői e nyelvjárássokat egymás között az érintkezés eszközéül használják a történetileg kialakult népi egység keretében. A nyelvjárássok története szem-

pontjából az **i n t e g r á c i ó n a k** (közeledésnek, hasonlulásnak) e folyamatai nem kevésbé lényegesek és fontosak, mint a **d i f f e r e n c i á c i ó** (tagolódás, szétágazás) folyamatai.³

A **n y e l v j á r á s o k** tehát kölcsönhatásban lehetnek egymással és közeledhetnek egymáshoz (ellentétben az olyan **n y e l v e k k e l**, amelyek távol állnak egymástól, illetve egyáltalán nem rokonai egymásnak). Ez különösen jellemző kritériuma annak, hogy ugyanahhoz az össznépi nyelvhez tartoznak, és szemléletes bizonyítéka annak, hogy az a nyelv, amelynek ők "kiágazásai", valóban egységes. Hiszen ha a helyi nyelvjárások csupán spontánul, belső differenciálódás útján fejlődnének, s teljesen elkülönülnének egymástól és immunisak volnának egymás iránt, más szóval, ha a nyelvjárások az össznépi nyelv keretében - amelynek alá vannak rendelve - nem lennének kölcsönhatásban és nem keverednének egymással, akkor hogyan mehetnének végbe a valóságban a helyi nyelvjárások közeledésének, koncentrálódásának és végleges fölszívódásának folyamatai, amelyek arról tanuskodnak, hogy előbb a népnek, majd a nemzetnek a nyelvi egysége szakadatlanul növekvőben van?

E módszertani elvek megkövetelik, hogy kritikusan felülvizsgáljuk a nyelvföldrajz vagy dialektográfia problémakörét is. Szükségesnek tartom, hogy e kérdéssel kissé részletesebben foglakozzam, minthogy régebbi munkáimban nem mindig alkalmaztam elég kritikusan a külföldi nyelvföldrajz következtetéseit. Másrészt: a legutóbbi években legalább ennyire kritikátlan nyilatkozatokat tettek azok a nyelvjáráskutatóink, akik - miközben saját területükön joggal tiltakoztak a marxista eszmék befolyása ellen - egyszersmind lebecsülték ennek az ugynevezett "külföldi nyelvföldrajznak" közismert eredményeit is (jóllehet annak irányzatai és következtetései sok tekintetben elég elütőek), s azt állították, hogy "GILLIE-**RON** és **MARR** iskolája között" - ugymond - elvi összefüggés van.⁴

2

Közismert dolog, hogy a nyelvföldrajz a nagy nemzeti nyelv-atlaszok szerkesztése során szerzett tapasztalatokból nőtt ki. Egy-egy nyelv összes helyi tájszólásának egyidejűleg folyó rendszeres, többé-kevésbé hiánytalan, a kérdőív-módszert alkalmazó kutatása rendkívül kitágította a kutatók látóhatárát; az anyag kartografálásának módszere, e még tökéletesebb és differenciáltabb módszer, amely nem a szóban forgó egész nyelvjárásterület összes sajátosságából indul ki, hanem az egyes jelenségeknek, szükség esetén az adott jelenséget képviselő egyes szavaknak izoglosszáiból, mondom, a kartografálás módszere egész sereg új tény elé állította a modern nyelvjárás-tant; ha semmibe vennők e tényeket, az annyit jelentene, hogy azokat a "trogloditákat" követjük, akiket I.V.SZTÁLIN oly találó módon tett nevetségessé. Az egyes jelenségek és szavak izoglosszáinak összehasonlítása lehetővé tette, hogy a nyelvi

térkép statikus vizsgálata helyett föltárjuk a nyelvi jelenségek fejlődésének és mozgásának történetileg meghatározott dinamikáját. Azok közül a munkák közül, amelyek megállapítják, hogy a népi nyelvjárások története és a nép története között összefüggés van, kiváltképp ki kell emelnünk THEODOR FRINGSnek (Lipcse) és iskolájának munkáit; ezek képviselik a modern külföldi nyelvjáráskutatás leghaladóbb irányzatát.

A jelenlegi külföldi nyelvatlaszok azonban még technikai szempontból is távol vannak a tökéletességtől. GILLIÉRON francia nyelvatlasza tulnyomórészt lexikális anyagot ad, kutatópont-hálózata pedig ritka; ezzel atomjaira bontja, szétaprózza a nyelvi anyagot, s teljesen sutba dobja a nyelvjárási határok kérdését. A WENKER-WREDE-féle német nyelvatlasznak az az előnye, hogy valóban teljes áttekintést nyújt, hiszen kutatópont-hálózata körülbelül ötven-szerte sűrűbb, mint a francia nyelvatlaszé; az anyaggyűjtés azonban kezdetlegesen, "közvetett módszerrel", általános-iskolai tanítók által kitöltött kérdőívek segítségével, fonetikus átírás nélkül történt, s ennek az lett a következménye, hogy eredményei a legtöbb esetben pontatlanok vagy hiányosak. Ahhoz, hogy egy nagy nyelvterület teljes anyagát össze lehessen gyűjteni, mégpedig úgy, hogy a lejegyzés is pontos legyen, nagyszámu különleges képzettségű kutatónak alaposan megszervezett kollektív munkájára van szükség. A polgári társadalomban azonban efféle nagy kollektív munkálatok szervezése nem volt lehetséges, mert hiányzott hozzá az anyagi támogatás és az állam szervezeti segítségével. Hazánk óriási földrajzi kiterjedtsége miatt e tudományos feladat végrehajtása nálunk is csak az állam segítségével és támogatása révén vált lehetővé. Hogy valóban lehetővé vált, azt az a számos orosz nyelvatlasz bizonyítja, amelyet a Szovjetunió Tudományos Akadémiája készít. WENKER is és utódja, WREDE is, akik két asszisztens közreműködésével ötven éven át (1876-1926) sajátkezűleg vetítették térképre 40.000 kérdőív anyagát (egy-egy kérdőív kb. 350 szót tartalmazott), s ilyen módon 1600-nál több térképet készítettek, szemoru, de egyben tipikus példái annak, hogy mily tragikus sors jut osztályrészül az ujitó szellemű tudósoknak a burzsoá társadalomban, amely közönnyel viseltetik az egész nemzet szempontjából jelentős és nagy tudományos kezdeményezések iránt.

3

A jelenlegi külföldi nyelvöldrajznak egyik jellemző fogyatékkossága nyilvánult meg abban is, ahogyan a nyelvatlaszok izoglosszáit értelmezte.

A nyelvi jelenségeknek elszigetelt, csak az izoglosszákkal törődő szemlélete itt metódusból metodológiai csapott át: az izoglosszámódszert sajátos módon fétissé avatták.

A nyugateurópai nyelvek nyelvatlaszaiban sokszor megfigyelhettük, hogy azok szemmel láthatóan megsértik az ugynevezett

"hangtörvényeket", vagyis az egyazon hangtani kategóriába tartozó szavak elterjedtségének különféle határait. A klasszikus példa, amelyet a német nyelvjárás tan körébe vágó elvi jellegű munkák mindig idéznek: a seks - sēs, oks - ös, waksen - wäsen szavak határainak lépcsőzetes elhelyezkedése a Rajna tartományban. Arról van szó, hogy az északi német nyelvjárásokban a előtt a h kiesik, mégpedig úgy, hogy pótlólag megnyulik az előtte álló magánhangzó; a déli nyelvjárásokban pedig k lesz belőle, tehát e tekintetben egybeesik az irodalmi nyelvvel. A kialakuló felnémet norma támogatásával e szavak a déli nyelvjárásokból a Rajna mentén fölnyomultak az északi nyelvjárásokba: a seks (számnév) az előrs posztját foglalja el, s ebben az alakjában csaknem a holland határig lehuzódott; a déli oks - északi ös 'Ochse' (kereskedelmi szó) határa Köln és Koblenz között vonul, de a régi ös egy kis maradvány-szigeten e határtól délre is megmaradt; a wäsen mint semleges szó az egész középfrank nyelvjárás területén megmaradt; a déli waksen - északi wäsen határa Mainztól északra vonul. A déli alakoknak északi irányu előrenyomulása a Rajna mentén, a középkori Németország kereskedelmi és egyéb összeköttetései fő utvonalaán történik; ha összevetjük egymással a térképeket, feltárul előttünk e nyelvi folyamat fejlődésének menete. A szavak jelentésüktől, vagyis a nyelvi érintkezésben játszott szerepüktől függően, s a hangtani törvényszerűség konvencióitól függetlenül terjedtek tovább. Bár mely ponton, amely e határokon belül fekszik (például Bonnban), ös és wäsen, de seks a járatos, azaz a h a n g - t ö r v é n y n e m é r v é n y e s ü l k ö v e t k e z e t e s e n .

Ezzel - WREDE állítása szerint - a német nyelvátlasz, ugymond, tényekkel is bebizonyította, hogy az ujgrammatikusoknak a hangtörvények "kivételnélküliségéről" szóló tanítása helytelen. *A hangtörvények kivételnélküliségének posztulátuma azt követelte, hogy azok a nyelvek vagy nyelvjárások, amelyekben az egykori water a felnémet wasser szóvá változott, ugyanezt a változást mutassák a besser, a beißen, a füsse stb. szavakban is, más szóval, hogy a hangeltolódásos részhangok valamennyi valódi nyelvjárási példában meglegyenek; továbbá, hogy abban a nyelvjárásban, ahol a hūs helyett később haus-t találunk, ugyanezt a diftongust találjuk a korábbi hosszú hang helyén olyan szavakban is, mint aus, braun, laut, bauer stb., kivétel nélkül mindig... De a valóságban vannak olyan nyelvjárások, amelyek diftongálnak, mindazonáltal mégsem történt meg bennük minden esetben az ū > au változás, és vannak nyelvjárások, amelyekben megvan a felnémet Lautverschiebung, mégsem változott bennük minden t ss-szé, épp ellenkezőleg, a haus mellett megtalálható az ūs, a besser mellett a water is stb. WENKER a hangváltozásoknak tökéletesen törvényszerű voltáról folyó vitába bevetette a nyelv-földrajzi szemléltetés reális mozzanatát. ⑤

A mester tételei széles körben elterjedtek a német nyelv-földrajzban. Például ADOLF BACH professzor, egy modern német nyelvjárás tan tankönyv szerzője, miközben összegezi a dialektológiai vállalkozások eredményeit, WREDE nyomán azt ál-

litja: WENKER nyelvatlasza "nem igazolta az ujgrammatikusoknak azt a tételét", hogy a hangtörvények kivétel nélküliek. Ellenkezőleg, a nyelvatlasz bebizonyította, hogy "valójában minden egyes szónak és minden szóalaknak s a j á t k ü l ö n e l t e r j e d é s i t e r ü l e t e v a n , s a j á t k ü l ö n h a t á r a i v a n n a k a n y e l v t e r ü l e t e n ."⁶ "A szavak változnak, nem a hangok." A hasonló hangzású szavak azonos fejlődése - BACH véleménye szerint - egy másodlagos, későbbi általánosításnak következménye; gyakori eset, hogy a régi nyelvállapot maradványai közül igen sok nem engedelmeskedik ennek. Ezért a hangtörvényeket csupán gyakorlati célzatu munkahipotézisnek, afféle "népkelemdáriumi időjárás szabályoknak" tekinthetjük, HENRIK MORE romanista nyelvtudós találó szavai szerint (MORE egyike volt az ujgrammatikus dogma legelső ellenfeleinek).⁷

A német nyelvjáráskutatókhoz hasonlóan GILLIERON is - a francia nyelvatlaszmunkálatok eredményeire támaszkodva - arról beszélt, hogy "a hangtörvények csődöt mondtak" (faillite de l'étymologie phonétique). Ezek a következtetések azonban tévesek, mert két olyan, egymástól elvileg különböző nyelvi folyamatnak az összezavarásán alapulnak, amelyek a nyelvjárásközi kölcsönhatás jellegét is meghatározzák; tudniillik összetévesztik egymással a h a n g t ö r v é n y e k e t , azaz a hangképzés törvényszerű és ösztönös változását, meg a s z a v a k m o z g á s á t (a szavakat ugyanis már megváltozott alakjukban mint e hangtani folyamatnak kész termékeit is kölcsönözhetik; például: seks, oks, wak-sen).

Az artikulációs (fonetikai) jellegű hangváltozások törvényszerűsége a nyelvnek mint az érintkezés eszközének belső fejlődési törvényei közé tartozik: ha a nyelv hangjai nem törvényszerűen fejlődnének, akkor a nyelv fejlődése kaotikussá válnék.

A törvényszerű hangváltozás alapjában véve eleve föltételezi, hogy az artikuláció először parányi, teljesen mechanikus, a beszélő szempontjából öntudatlan és észrevehetetlen eltolódást mutat. A hangtörvények problémáját az ujgrammatikusok is így látták. A hangváltozások OSTHOFF szerint "a beszélő szempontjából öntudatlanul, egészen mechanikusan, az artikuláció megváltozása folytán" mennek végbe.⁸ BRUGMANN azt mondja, hogy az efféle ingadozások és eltolódások "oly parányiak, hogy sem a beszélők, sem a hallgatók szemében nem tűnnek föl különbségeeknek". BRUGMANN fölteszi, hogy a német mássalhangzóeltolódás (Lautverchiebung) két szélső pontja között, a k zárhang és a h réshang között "az artikuláció minimális eltolódásainak szakadatlan sora" húzódik, s ezt föltételelesen így jelöli: k...k₁...k₂...k₃...k₄...h.⁹

Az ilyen jelentéktelen artikulációs eltolódások alól már csak ezek jellege miatt sem lehetnek kivételek; az eltolódások a nyelvnek összes, hasonló fonetikai helyzetben álló hangjára kiterjednek, függetlenül a szavak jelentésétől. Ha például megvizsgáljuk azt a hangtani jelenséget, hogy a

b, d, g zöngés mássalhangzókat a legtöbb közép- és délnémet nyelvjárásban a b, d, g (lenes) gyenge zöngétlenek váltják föl (braun, grös, dax - 'Dach' stb.), s hogy azok bizonyos fonetikai helyzetben keverednek a megfelelő redukált zöngétlen p, t, k hangokkal (brais 'Preis', grais 'Kreis',

diß 'Tisch' stb.), akkor ez a hangképzésbeli sajáttság kiétel nélkül minden idevágó esetben előfordul. S mi több, mint a nyelvjárás élő kiejtési normája, az irodalmi nyelv helyi ejtésében és jövevényszavakban is érvényesül (innen: kfn. babes 'Papst', balme 'Palme', dön 'Ton', gollier < fr. collier stb.); idegen nyelven folyó beszédnek ez adja meg jellegzetes "német akcentusát" (accent allemand), amelyről ENGELS beszél a "Der fränkische Dialekt" című munkájában. (10)

E jelenség határai természetesen nem ismernek kivételeket. ENGELS véleménye szerint ez a jelenség a felnémetre a legjellemzőbb, ellentétben az alnémettel, jóllehet az írásos anyagon alapuló német nyelvatlasz nem rögzíti annak határait, minthogy az atlasz levelező munkatársai - saját kiejtésükben nem ismervén föl e sajátosságokat - nem is jelölhették azt meg "gyermeteg" átírási módjukkal.

Hasonló, tisztán fonetikai természetű jelenség például az is, hogy a sváb dialektusban nazálisok előtt a rövid i és u hang asszimilációs nyiltabbá válással zárt e és o hanggá változik. Itt is azt tapasztaljuk, hogy a beszélő szempontjából jelentéktelen és észrevehetetlen eltolódás történik a nyílt i (vagy u) hangtól a zárt e (vagy o) irányába; ennek képzésmódbeli oka az, hogy a sváb nyelvjárásokban nasalis mássalhangzók előtt a magánhangzók nazalizálódnak. Ilyen esetekben a hangtörvény szintén nem ismer kivételeket: rendszerint az irodalmi nyelv beszélt változatában is érvényesül mint a sváb kiejtésnek élő sajáttsága. Erről tanuskodnak a fiatal (würtembergi születésű) SCHILLER "sváb" rímei is, például: Finger - Säng'er, Gesäng'en - scheing'en stb. E jelenség határai olyan szavak esetében, mint a reŋ 'Ring', seŋə 'singen', fendə 'finden', vagy ennek megfelelően icŋ 'jung', hond 'Hund', gfondə 'gefunden', ugyanazok lesznek.

Hogy efféle határok valóban vannak, azt KARL HAAG német nyelvjárás-kutatónak a sváb tájszólások csoportját felderítő általános helyszíni kutatásai állapították meg; HAAG rámutatott arra is, hogy lényegbevágó elvi különbség van a hangtörvények határai és a szavak kiejtésének határai között. (11) HAAG szerint az előbbiekről akkor beszélünk, ha élő, még a kiejtés hangváltozással van dolgunk, ellentétben a történeti, már nem aktív hangváltozással. Ezek a határok egy-egy hangtani kategória összes szavánál azonosak. "Ha meggyöngül az ajakszár, minden b-ből m lesz; ha a zár helye előbbre kerül, minden ix típusú szóból ic lesz; a nyiltabbá válás következtében (r vagy n előtt) minden ir-ből er, minden Iⁿ-ből

és" lesz; az inyitorla fölemelkedése minden magánhangzó naza-
lis ejtését megszünteti.¹² Ilyenkor a fiatalabb nemzedék
kiejtése észrevétlenül változik meg. Egyszersmind "a szomszé-
dos tájszólások között nagyrészt csak jelentéktelen mennyi-
ségi különbségek tapasztalhatók, mintegy a meglévő jelensé-
gek lassu gyarapodása- vagy csökkenéseként; ezért földrajzi
elterjedtségüket csak ritkán lehet pontosan megállapítani.
Az aktív hangváltozás határai legtöbbször ingadozók..."¹³
Az efféle határok száma - HAAG szerint - nem nagy, de azok
fajsúlyukat (vagyis az általuk felölelt szavak számát) te-
kintve nagyon jelentősek. Megjegyezzük, hogy a német nyelv-
atlassban alkalmazott közvetett módszerrel (a körkérde-
smódszerrel) aligha is állapíthatták meg ezeket. De a francia
nyelvatlasz sem deríthette föl létezésüket, minthogy kutató-
pont-hálózata ritka; az egyes kutatópontok távol esnek egy-
mástól, tehát az atlasz technikai szempontból tökéletlen. E
határok csak általános "helyszini" kutatás eredményeként tár-
hatók fel.

Hasonló jelenségre bukkant KARL BOHNENBERGER, a "helyszini
nyelvjáráskutatásnak" egy másik képviselője is. Würtemberg
délkeleti részén megállapított egy sereg észrevétlen átmenet-
et a sváb (közfelnémet) szókezdő aspirált kh-tól a kx aff-
rikátán keresztül a svájci x spiráns felé. "A zárhangot oly
erős hehezettel ejtik a határon, hogy nagyon feszült figye-
lemmel és sokszor kell hallani, ha az ember meg akarja külön-
böztetni az affrikátától vagy a réshangtól."¹⁴ BOHNENBERGER-
nek a mai nyelvjárásokra vonatkozó megfigyelése alátámasztja
BRUGMANN-nak azt a feltevését, hogy a k > X Lautverschiebung-
nál "az artikuláció minimális eltolódásainak szakadatlan so-
rával" van dolgunk. A k > X hangtörvény iskolás tétele lé-
nyegében csak ezeknek a szakadatlan átmeneteknek - amelyek
a Lautverschiebung-folyamat végpontjait kötik össze - az in-
tegrációját jelenti.

Ha valamely nyelv különféle nyelvjárásaiban hasonló tenden-
ciák érvényesülnek, s ezeket közös belső törvények határozzák
meg, egy-egy ilyen törvényszerű - a képzésmód sajátjaiban
gyökerező - hangváltozás lassanként a többi szomszédos
nyelvjárásra is áttérjed. A szomszédos nyelvjárás példája
rendkívül nagy szerepet játszhat az efféle fonetikai újdonság
elterjedésében; a követendő példa azonban lényegében csak a
k e s d ö l ö k é s t adhatja meg ama potenciális lehetősé-
gek s p o n t á n k i f e j l ő d é s é h e z, amelyek
a szóbanforgó nyelvjárásban már eleve benne rejlenek. Föl-
tétlenül rá kell mutatnunk arra is: gyakori eset, hogy az
artikulációnak efféle törvényszerű eltolódásai egyuttal egész
sereg hasonló képzésű hangra kiterjednek: vö. a németben a
felső nyelvállású i és ü párhuzamos diftongizálódásával
(i > ai, ü > au); az ü, ö labiális umlautok egyidejű dela-
bialisálódásával, a b, d, g zárhangok egyidejű zöngétlenülé-
sével stb. A törvényszerű artikulációs változásoknak e sa-
jájtsági azonban nem egyetemes jellegűek: például a germán
nyelvekben, s részben a német nyelvjárásokban is a h, ç, g
spiránsoknak más-más sorsuk van, tehát más-más határaik is
vannak, s ezt az eltérést fonetikai szempontból tökéletesen
indokolttá teszik azok a lényeges hangképzésbeli sajátosságok,

amelyek e hangokat megkülönböztetik egymástól.

A törvényszerű hangváltozás elterjedése megáll a nyelvi érintkezés határainál; a határokat legtöbbször gazdasági és politikai természetű feltételek, sőt bizonyos mértékig a fizikai és földrajzi tényezők határozzák meg. A hangváltozás továbbterjedése ott is megakadhat, ahol a szóbanforgó változást előidéző hangtani viszonyok működése megszűnik (az elszigetelődött alnémet hangrendszer legtöbbször immunitás maradt a felnémet nyelvjárások hangváltozásai iránt). Az efféle határok mentén, mint valami gátakon, az artikulációnak sok-sok fokozatos, jelentéktelen és észrevétlen eltolódása feltorlódik, lényegbevágó különbségekké integrálódik, s idő jártával elég jelentős szintkülönbséget okozhat. A felhalmozott jelentéktelen artikulációs változások mennyisége új fonológiai minőségbe csap át, mégpedig úgy, hogy a folyamat szélső fokai élesen szembe kerülnek egymással: a határ egyik oldalán a t, p, k zárhangok, másik oldalán az s, f, x réshangok állnak (a felnémet Lautverschiebung határa: water - wasser, open - offen, maken - machen); az egyik oldalon a hosszú i, ū magánhangzók, a másikon az ai, au diftongusok (a zárt hosszú magánhangzók diftongizálódása: is - ais 'Eis', hūs - haus 'Haus'). Végeredményben a határok mentén a fent említett alakok már nem mint egy és ugyanazon szónak artikulációs változatai állnak egymással szemben, hanem mint egymástól élesen elkülönülő szópárok. Ha azután a határ egészen vagy részben megszűnik, s a nyelvi érintkezés többé-kevésbé erőteljesen újra megindul, akkor megkezdődik az egyes szavak eltolódása, s e közben - legalábbis elvben - minden szónak saját k ü l ö n, a többi-től független s o r s a l e h e t, amely saját jelentéséből és használatából adódik. Ez esetben - az előbbitől eltérően - nem törvényszerű hangváltozással, hanem szavak eltolódásával, illetve fölcserélődésével van dolgunk. Nevezetesen, ide tartoznak azok a tények is, amelyeket GILLIERON, WREDE és tanítványaik jegyeztek föl. A WREDE által fölhozott példák közül éppen ide számít a besser szó. (a water 'wasser' mellett), amely az össznépi nyelvnek néhány széles körben használatos szavával (például a zwei, a Salz és néhány más szóval) együtt behatol az alnémet nyelvterületre - a nemzeti nyelv irodalmi normájának támogatásával -, ellenben a második példában a haus - hūs szerepe és különbsége fonetikai természetű (hangsúlyviszonyok).

4

A törvényszerű és spontán hangfejlődésnek ékes példája a zárt hosszú magánhangzók már említett diftongizálódása: i > ai, ū > au (is > ais 'Eis', wīn > wain 'Wain'; hūs > haus, brūn > braun stb.). Az írásos nyelvmemlékek tanúsága szerint ez a folyamat a XII. századtól a XVI. századig terjed át a felnémet nyelvjárások területére, mégpedig a délkeleti terület szélső pontjáról kiindulva (bajor-osztrák nyelvjárás); lassanként meghódítja az összes felnémet nyelvjárást, kivéve a délnyugati területek szélső pontjait (Elzászt

és Svájcot) és a középnémet nyelvterület északi övezetét (a ripuarii, az alsó-hesseni és a nyugat-thüringiai nyelvjárást), s az újfelnémet nemzeti irodalmi nyelvnek egyik legfontosabb ismertető jegyévé válik. A diftongizálódás megtorpan a nyelvi érintkezés határán (Elzász és Svájc ugyanis egyre jobban elszigetelődik a középkori német birodalomtól), de azoknak a nyelvjárásoknak a küszöbén is, amelyek hangrendszerükben nagyon eltérők (alnémet). Jellemző az is, hogy mindazokban a felnémet nyelvjárásokban, amelyekben nincs diftongizálódás, a zárt hosszú magánhangzók teljesen vagy részben redukálódtak, vagyis különleges – a diftongálást akadályozó – hangtani viszonyok jöttek létre. Vö. például: a ripuarii nyelvjárásban: jliç 'gleich', duf 'Taube'; a redukált magánhangzó nyiltabbá válása e nyelvjárás általános törvénye szerint (i > e, u > o): zek 'Seit', wa 'Wein'; krok 'Kraut', brun 'braun'; az alsó-hesseni nyelvjárásban: win 'Wein', piif 'Pfeife'; mul (mül) 'Maul', hut (hüt) 'Haut'; az elzásziban: tsid 'Zeit', bis e 'beissen'; hüs 'Haus', süf 'saufer' (u > ü palatalizáció e nyelvjárások közös törvénye szerint) stb.

A diftongáló nyelvjárások peremén, ahol csak később indult meg a diftongizálódás, a zártabb diftongus-változatok maradtak meg: a svábben ei, ou (vagy ei, ou): eis (eis), hous (hous); a moseli tájszólásokban ei (ei), ou (ou): eis (eis), hous (hous). Másrészt azoknak a felnémet (és egyes alnémet) nyelvjárásoknak, amelyeket nem érintett a diftongizáció általános folyamata, különleges fonetikai helyzetekben – szó belsejében magánhangzó előtt és szóvégen – rendszerint szintén vannak kettőshangzók, mégpedig szintén zártabb típusúak (az ugynevezett "diftongálás hiatusos helyzetben"). Vö. a ripuarii nyelvjárásban: drei, šrei 'schreien'; sou 'Sau', bouen 'bauen'; az elzásziban: frei, šrei 'schreien'; sai 'Sau', bai 'bauen' (az e nyelvjárásban szintén közösleges au > ai palatalizálódással).

Az i és u diftongizálódásának határai nem esnek mindig pontosan egybe – néha még olyankor sem, amikor pedig ugyanabba a hangtani kategóriába tartozó szavakról van szó. Az a tény azonban, hogy a rajnai tartományban (az Ahr völgyében és délebbre) az is – eis, win – wein határai között – mint WREDE kimutatta – elég nagy eltérés mutatkozik, hangtani okokkal magyarázható: a szóvégi -n > -o velarizálódásával (ami a ripuarii nyelvjárás sajátja) és a zárt hosszú magánhangzónak egyidejű redukciójával; a win 'Wein', brun 'braun' típusú szavakban a monoftongus megmaradásának határa egybeesik a velarizáció határával.¹⁵ A szóvégi n kiesése és a nasalizáció más övezetekben is különleges fonetikai helyzetet teremt a wein, braun -féle szavak számára. A hüs – haus és us – aus határai között levő analóg eltérés – amelyet WREDE-nek imént említett példájában figyelhattunk meg – szintén fonetikai okokkal, a hangsúlyviszonyokkal magyarázható. "Az ingadozási övezet", mint FRINGS rámutatott, egybeesik a kölni

és a trieri választófejedelemség között elterülő apró hűbértartások határaival (itt alakult ki a ripuariai és a moseli nyelvjárás).

Az efféle "ingadozási övezetekre" az jellemző, hogy a diftongizációnak átmeneti törvényszerűségei fejlődnek, ezek azonban nem lexikológiai, hanem hangtani jellegűek. Például a luxemburgi tájszólásokban (a moseli nyelvjárás délnyugati részén) mindkét diftongus két változatban, nyiltabb és zártabb változatban él: i > ai - ai, u > ou - au. A zártabb változat a ré-

gi egytagu szavakat, továbbá - rákövetkező zöngétlen erős mássalhangzó mellett - a többtagu szavakat is jellemzi. Vö.: weis 'weiss', bäisən 'beissen', mous 'Maus', lousdərən 'lauschen'. A nyilt változat azokat a szavakat jellemzi, amelyek a hangsúlytalan véghangzó redukciója következtében egytaguakká váltak, továbbá azokat a többtagu szavakat, amelyekben gyöngé zöngétlen és zöngés mássalhangzók és (hiatusos helyzetben) magánhangzók előtt áll. Vö. ugyanott: šbais 'Speise', draiwən 'treiben', fraiən 'freien', šrau 'Schraube', dauzənt 'tausend', maur 'Mauer'. A nem diftongizálódott magánhangzó - rövidülés esetén -n (-ŋ), -d (-t) velarizálódott véghangzó előtt - megmarad: peŋ 'Fein', rödəŋ 'reiten'; broŋ 'braun', krodən 'krauten' (a törvényszerű i > ö, u > o változással, amely a dél-moseli tájszólások sajátja). 16 Ugyanigy a sváb diftongizáció délnyugati határán megkülönböztethető nazális előtti, r előtti és x előtti helyzet; e helyzetekben a diftongálás határai sok tekintetben mások, mint a többi helyzetben. 17

Ez arra vall, hogy a zárt hosszú magánhangzók diftongizálódásának általános törvénye olyan különleges folyamat sor általánosulásának volt következménye, amelyet a többé-kevésbé kedvező fonetikai helyzetek idéztek elő (ezek szerepe a későbbiek során megszünt). De mindezeknek az elszigetelt kivételeknek fonetikai (nem pedig lexikológiai) okai vannak, és olyan hangtani törvényszerűség jellegűek, amely az egész hangtörvényre jellemző.

Az új diftongusok elterjedése a lehető leghamarábban összefügg a német irodalmi nyelv kialakulásának problémájával, minthogy annak legjellegzetesebb fonetikai ismertető jege a hosszú magánhangzók diftongizálódása. MÜLLENHOFF, kiváltképpen pedig KONRAD BURDACH és iskolája ezt a problémát az írott nyelvi norma egységesülésével magyarázta, s hajlott rá, hogy az írásos nyelvemlékekben, elsősorban a német fejedelmek és városok kancelláriai levelezésében megfigyelhető diftongizáció folyamatát azonosítsa a nép nyelve megváltozásának egymást követő szakaszaival, mintha a nép nyelve az új diftongusokat az írásos irodalmi minta hatása alatt, végső soron a XIV. században és a XV. század elején legtekintélyesebb írott normának, a prágai birodalmi kancellária írott nyelvi normájának hatása alatt sajátította volna el. 18

Ezt a gondolatot nemrég KURT WAGNER, a nyelvföldrajz tudosa elevenítette föl, mégpedig a külföldi nyelvtudományban divatos reakciós elméletnek, a "kulturjavak besüllyedése" (gesun-

kenes Kulturgut) elméletének nevében. WAGNER szerint az új diftongusok "egy-egy művelődési központból kerülnek a másikba; a fejedelmi-kancelláriákból kisugároznak a városi kancelláriákba, innen pedig a faluba, a nyelvjárásba".⁽¹⁹⁾

Ez a módszertanilag téves elmélet azonban teljesen ellentmond a nyelvi tényeknek is. Az új diftongusok szóbelileg terjednek; ezt bizonyítja az is, hogy hangtanilag törvényszerű diftongizálódást tapasztalunk olyankor is, amikor az ellentmond az írásbeli irodalmi nyelv normájának. Például a középnémet nyelvjárásokban, ahol az *iu* (*w*) kfn. csoport (*ufn. eu*) mint *u* (*w*) tükröződik, ez az *u* szintén diftongizálódik, mégpedig *au*-vá; *vö. nau 'neu'* (kfn. *niuwe*), *auch 'euch'* (kfn. *iuwich*), *fauer 'Feuer'* (kfn. *fiur*) és sok mással. Erről tanuskodik az is, hogy a diftongálás meghatározott fonetikai viszonyoktól (vagyis az élőszóbeli kiejtés viszonyaitól) függ, például attól, hogy van-e hiatus, hogy a hosszú magánhangzók nyelvjárási redukciója megtörténik-e, hogy *n* áll-e utána stb., mégpedig ott, ahol az irodalmi norma nem ismeri ezeket a viszonyokat. Ezért igaza volt WILHELM BRAUNE ujgrammatikusnak, amikor MÜLLEHOFF-fal vitatkozva - ekkoriban ennek elmélete uralkodott - még 1874-ben azt írta, hogy az újfelnémet diftongusok elterjedésének jellegét csak akkor tisztázhatjuk, ha "a nép nyelvéből indulunk ki". Ahol az új diftongusok megvoltak "az egyszerű emberek nyelvében", ott az írásban is fölbukkantak, ahol pedig hiányoztak a nép nyelvéből a diftongusok, ott az írott nyelvből is hiányoztak ("a prágai kancellária ellenére"), vagy mindenesetre nem terjedtek el általánosan.⁽²⁰⁾

Gyakran azonban azok is, akik vallják, hogy a diftongusok élőszó útján terjednek, úgy fogják föl e terjedést, mint a bajor-osztrák "ősforrásból" való gépies kölcsönzést, mint valami sajtószerű "divatot", amelyet a legtöbb német nyelvjárás máshonnan importált, nem pedig úgy, mint e nyelvjárások hangrendszerének e rendszer hangtörvényei alapján végbemenő ösztönös és szerves fejlődését. Ezt az álláspontot BREMER fogalmazta meg legvilágosabban "Deutsche Phonetik" című munkájában: "Az újfelnémet korszak végén a német nyelvterület délkeleti részén tudomásunk szerint csak kevés földszáv akadt, ahol ez a hangtörvény szervesen alakult ki. Németország többi részén a diftongusok sehol sem voltak ősi (helyi) eredetűek, hanem kölcsönözték őket, mert modernek voltak" (*weil sie modern waren*).⁽²¹⁾

Természetesen nem érthetünk egyet azzal, hogy a beszélt népi nyelv - mint BREMER gondolja - a "divat" hatására változik, s ezt vagy "felülről" terjesztik, vagy a szomszédoktól "szókás átvenni". De ennek a nézetnek - az elvi megfontolásokon kívül - a diftongusok terjedésének jellege is ellentmond. Az idevágó nyelvi térképek azt mutatják, hogy a diftongálás folyamata időbelileg történt, hogy a peremvidék felé haladva fokról-fokra gyengül, s hogy a diftongizáció régi gócpontjában (a bajor-osztrák nyelvjárásban) jelenleg a legnyiltabb diftongus-változatok fordulnak elő (*ai*, *ae* - *au*, *ao*, a középosztrákban azzal a tendenciával, hogy a későbbiek során *a*-vá monoftongizálódjanak), ellenben a peremnyelvjárásokban a legzártabb változatok élnek (a Rajnánál *ei* - *ou*, a svábok között

ei - ou, mégpedig úgy, hogy köztük számos fokozatos átmenet van. Ezenkívül igazolni tudjuk, hogy a diftongizáció szélső határán egyik-másik nyugat-thüringiai, alsó-hesseni és délsváb tájszólásban a diftongizálódásnak kezdeti, még fejletlen fokai is (ij, uy) előfordulnak.

A diftongusokat tehát nem készen, a diftongizálódás "forrásából" kölcsönözték, hanem azok spontánul fejlődtek ki, elsősorban a központban, majd az egyre távolabb fekvő vidékeken is; a diftongizálódási folyamat térben és időben egyaránt fokozatosan, az egész artikulációs bázis észrevétlen eltolódásaként (más szóval: az imént említett "hangtörvény"-típusként) folyt le - az i, u hosszú magánhangzóktól számos, lépésről-lépésre terjedő diftongus-változaton keresztül (...ii, uu, ...ei, ou... ei, ou...ai, au...ai, au...ae, ao vagy ai,ⁿ

au) egészen a középosztrák ā típusu új monoftongusokig. Csak ahol megszakaadt ez a folyamatossá g, tehát a szomszédos tájszólások közötti érintkezés határán (ezek a német nyelvterületen legtöbbször azonosak voltak a hűbértartók határaival) keletkeznek - az artikulációs jellegű észrevétlen eltolódások integrációja következtében - éles fonológiai ellentétpárok (a nem diftongizált i, u és a megfelelő diftongusok, például ei, ou vagy ai, au stb.). Ha az érintkezés határai azután később megváltoztak, akkor, de csak akkor továbbterjedhettek egyes olyan szavak is, amelyeket a szomszéd tájszólásból (vagy később az irodalmi nyelvből) "kölcsönöztek", s egyuttal kialakulhattak az izoglosszák között mutatkozó eltérések is. A zárt hosszú magánhangzók diftongizálódásában azonban - mint már mondtuk - az efféle eltérések kis számban fordulnak elő, viszonylag szűk átmeneti "ingadozási övezetekre" szorítkoznak, s nagyon sok esetben tisztán fonetikai természetű, mellékes tényezőkkel magyarázhatók.

Hogy a felnémet nyelvjárásokban a zárt hosszú magánhangzók diftongizálódása spontán és törvényszerű jellegű, azt még egy dolog igazolja: egyfelől az ujholland nyelvben és ennek számos nyelvjárásában, másfelől az angol nyelvben is van hasonló i, u > ai, au diftongizálódás. A diftongálás, ugylát-szik, a westfälial (alnémet) nyelvjárásterületen is önálló eredetű, itt azonban nemcsak a zárt magánhangzókra, hanem a többi hosszú és nyúlásos magánhangzó többségére is kiterjed. E jelenségnek széles körben való elterjedtsége azt sejteti, hogy közös okának kell lennie, mégpedig olyan okának, amely a germán nyelvek hangrendszerének fejlődésében érvényesülő belső törvényeken alapul. Ezt az okot joggal keresték a nyelvek erősen dinamikus hangsúlyozásának sajátágaiban, mert e dinamikus hangsúlyozásnak eredménye a hangsúlyos magánhangzónak erősebbé válására, néhány esetben pedig (elsősorban nyílt szótagokban) nyúlására irányuló tendencia.²²

Igaz, sok germán nyelv és a német nyelvjárások nagy része - noha a dinamikus hangsúly megvan bennük - nem ismeri a diftongálást; ez olyan körülmény, amely további magyarázatra szorul. WREDE elmélete szerint ebben a folyamatban az volt a dön-

tő tényező, hogy a germán nyomatéki hangsúly hatására a hangsúlytalan magánhangzók redukálódtak, s ennek eredményeképpen a délnémet nyelvjárásokban, valamint a középnémet nyelvjárások nagy részében a hangsúlytalan -e véghangzó kiveszett. WREDE szerint az -e eltűnése azzal járt, hogy az utolsó szótagban pótlónyújtás történt, s a hangsúly erőteljesebb (circumflektált) lett.²³ A redukcióval együtt a zárt hosszú magánhangzók diftongizálódása is felhuzódik délről északra mint spontán hangtani folyamat. Hasonló módon magyarázható a diftongizáció az angol és a holland nyelvben is, ahol az -e véghangzó szintén eltűnik, ellenben a legtöbb alnémet nyelvjárásban - ezekben nincs diftongálás - az -e véghangzó megmarad, mert a tövéghangzó sorvadása viszonylag későbbi jelenség.

Jóllehet WREDE elmélete nem magyaráz meg teljesen minden kérdést, amely a diftongálással kapcsolatos, mégis kétségtelenül érdeme az, hogy e jelenséget összekapcsolta a német nyelv és a német nyelvjárások hangrendszerének fejlődésében érvényesülő általános belső törvényszerűségekkel.²⁴

De nem tarthatjuk helyesnek BRAUNE nézetét sem. BRAUNE az újgrammatikusok biológiai naturalizmusának szellemében a diftongálást "a német nyelv valamiféle természeti jelenségének (ein Naturereignis)" tekinti, amely olyan erős, hogy annak fejlődését a cancelláriai (vagy tágabb értelemben: az írott) nyelv sem nem támogathatta, sem meg nem akadályozhatta. A szomszédokkal folyó eleven nyelvi érintkezés folyamatában a társadalmi érvényű norma fontos szerepet játszott, és szintén serkentette és meggyorsította a helyi nyelvjárás spontán fejlődését. Ugyanilyen fontos szerepe volt a normának az írott irodalmi nyelv fejlődésében is: hogy a kettőshangzók meghonosodtak a cancelláriai nyelvben, az egyáltalán nem passzív tükröződése volt csupán az élő kiejtésnek; fontos szerepet játszott a tekintélyes mintaképek helyesírásához való ragaszkodás, az íráshagyomány kialakulása is. Ezt bizonyítja például az augsburgi (keleti sváb) cancellária gyakorlata. Itt azt a rövid időszakot, amelyben az írás föltünteti a diftongusokat (a XIII. század vége), a kettőshangzók hiányának hosszú időszaka követi (ez a XV. század derekáig tart), valószínűleg a bajor írásrendszer hatása folytán.²⁵ Aligha akad bárki, aki föltenné, hogy Augsburgban a nép beszélt nyelvében a XIII. század végén szintén gyökeret vertek a kettőshangzók, majd ezután másfél századra eltűntek, s a XV. század második felében újra fölbukkantak.

Az irodalmi nyelv írásos normájával együtt az új kettőshangzók is meghonosodnak az elzászi (XVI. század eleje), a svájci és az észak-németországi írott emlékekben (XVI. század vége - XVII. század első fele), annak ellenére, hogy a megfelelő nyelvjárások itt mind a mai napig megtartották a régi hosszú magánhangzókat. A könyveknek, az iskolának, a szóbeli érintkezésnek a hatására a nemzeti nyelv normája lassanként általánosan elterjed Németország területén, mégpedig úgy, hogy egyidejűleg a helyi nyelvjárásoknak mint az össznépi nyelv alárendelt formáinak jellegzetes sajátosságai is tovább élnek. Végeredményben a kettőshangzók mindenütt elterjednek, de ezuttal nem spontán diftongizálódás révén, hanem mint annak

kész termékei. A mindennapi élő beszédben az irodalmi nyelv kétfőshangzói mindig valamilyen, a nyelvjárás hangrendszerének megfelelő helyi színezetet kapnak, s ezzel kapcsolatban megjelennek a kiejtésben az általános típusnak bizonyos keretek között nyiltabb vagy zártabb változatai (ei - ai - ai - ee, ou - au - au - ao stb.).

5

Hogy egy-egy új hangtani jelenség szókölcsönzés következtében terjed, annak példájául megemlíthetjük a felnémet Lautverschiebung (hangeltolódás) terjedését a Rajna-mentén lefelé, a frank nyelvjáróterületen.

ENGELS "Der fränkische Dialekt" című zseniális művének középpontjában éppen ez a kérdés áll. ENGELS tétele szerint "...a Lautverschiebung behatolt a már függetlenül kifejlődött rajnai frank nyelvjárásba, s azt több részre szakította".²⁶ ENGELS elsőnek mutatott rá, hogy a frank nyelvjárás felnémet jellegének kialakulása egyes szavaknak, mégpedig lautverschiebungos consonantizmussal bíró szavaknak a terjedése útján ment végbe. A XIV. századból való bergi perrendtartási kódexben azt látta, hogy a t > z lautverschiebung megvan a zween 'zwei', bezahlen szavakban, de ugyanott az eredeti t is előfordul a setten 'setzen', dat nuttete 'das nützlichste' szavakban; a k > ch lautverschiebung megvan a baeche szóban, de a reicket 'reicht' szó megtartotta az eredeti k-t; az upheven 'aufheben' és hulper 'Helfer' szóban a p nem mutatja a Lautverschiebungot, ellenben a verkouffen szóban megtörtént a p > f eltolódás; sőt még egy és ugyanazon szóban is megfigyelhető ez: a zo 'zu' mutatja, a tho (to) nem mutatja a Lautverschiebungot.²⁷ ENGELS arra is rámutatott, hogy a kölni tartomány ripuarii nyelvjárása, amely a felnémet (ugynevezett középfrank) nyelvjáróterület északi részén található, valójában csak későn és felszínesen vált felnémet jellegűvé, s legtöbb ismertető jegye - kivéve a lautverschiebungot - "lényegében" alnémet jellegű.²⁸ s még most is szoros kapcsolatban áll a szomszédos alsófrank nyelvjárással. "Mint mindig, ez az utolsó hullám, amely a felnémet Lautverschiebunggal előntötte a frank területet, ezuttal is a leggyengébb és a legsekélyebb volt" - állapítja meg ENGELS.²⁹

ENGELS tételeit utólag teljesen igazolták a XX. század rajnai nyelvjárás-kutatói - kiváltképpen FRINGS professzor - sok-sok speciális tanulmányukban. FRINGS professzor 1946-ban, amikor először került kezébe ENGELS munkája (a Marx - Engels - Lenin Intézet kiadása, 1935), kénytelen volt elismerni: "Amit mi fáradságos és megfeszített munkával föltártunk a Rajna-vidéken, azt ENGELS már negyven évvel ezelőtt látta."³⁰

FRINGS szerint a Lautverschiebung a 800 és 1500 közti időszakban terjedt el a rajnai tartományban, annak legészakibb határáig (az ugynevezett Ürdingen-vonalig). "Ez a folyamat

- mondja FRINGS - a fokozatos felnémletté válás jegyében történt; rengeteg kivétel is megmaradt." Tulajdonképpen "nem hangok eltolódásáról (Lautverschiebung), hanem hangeltolódásos szavakról (lautverschobene Wörter) kell beszélnünk" ³¹ Az a körülmény, hogy Klodvignak 496-ban kivívott győzelme után a frankok és az alemannok között keveredés történt, s hogy a frankok benyomultak az alemannoknak a rajnai tartomány déli részén fekvő területeire, megteremtette első föltételeit annak, hogy a Lautverschiebung a délnémet (bajor-alemann-longo-bárd) területről, ahol keletkezett, észak felé is elterjedjen; 1000-ban a Lautverschiebungos alakok főbb tömegükben "Köln kapui előtt állnak"; 1200 körül elérték az ugynevezett Benrath-vonalat (körülbelül tíz km-re Düsseldorftól délre), ahol ma a Lautverschiebung legfőbb jelenségeinek határa húzódik; 1500 körül az egyes elővéd-alakok elérték az Ürdingen-vonalat (Düsseldorftól mintegy huszonöt km-re észak felé). Ez az utolsó, legkésőbbi előrenyomulás összefügg azzal - mint FRINGS bebizonyította -, hogy a kölni választófejedelemség északi irányban területi expanziót hajtott végre, számos kisebb - Köln és a tőle északra fekvő clevei hercegség közötti - hűbértartományt bekebelezett, s hogy "Köln kulturális befolyása áterjedt a Rajna mentéről a Maas vidékére". Mindent összevetve tehát csaknem ezer év telt bele, amíg a Lautverschiebung az egész frank nyelvjárásterületen elterjedt.

Joggal föltehetjük, hogy a Lautverschiebungnak a délnémet nyelvjárásokban - ahol eredetileg keletkezett - szintén spontán jellege és szintén törvényszerű hangtani folyamat jellege volt (BRUGMANN sémája szerint), mert hiszen azzal kapcsolatos, hogy - alkalmasint az erős dinamikus hangsúly hatására - meggyöngült a zár (a, t, p, k zárhangok réshangokba és affrikátákba csapnak át) ³² A Lautverschiebungnak csak a déli ófelnémet nyelvjárásokban van teljesen rendszer-jellege: itt mind a három említett hangra és - úgy látszik - kivétel nélkül minden szóra kiterjed. A frank nyelvjárásba már a Lautverschiebung kész termékei kerülnek be jövevényszavakként, de ezek száma - ahogyan ENGELS kimutatja - mennél északabbra megyünk, annál jobban, vagyis fokozatosan csökken.

A Lautverschiebung rajnai térhódításának jellegéből folyik, hogy ezen a területen az egyes Lautverschiebung-jelenségek határai lépcsőzetesen helyezkednek el; ez az oka annak is, hogy a frank nyelvterületet rendszerint a Lautverschiebung-jelenségek alapján osztják fel nyelvjárásokra (felsőfrank, rajnai frank, középfrank, alsófrank). A modern nyelvöldrajz képviselői, különösen FRINGS, helyesen mutatnak rá (akárcsak ENGELS is), hogy ez a felosztás felületes és szemantikusság; ámde ez a felosztás szemléletesen mutatja a Lautverschiebung déli-északi irányu terjedésének lépcsőzetes jellegét.

Az egész frank nyelvterületről hiányzik a $k > kx$ (affrikáta) Lautverschiebung (az óbajorban és az óalemannban chint [kyint] "Kind"). A frank nyelvjárások nagy részében (kivéve a felsőfrankot) nincs meg a $p > pf$ (affrikáta) Lautverschiebung sem. Spayertől délre, Germersheim mellett húzódik a $p > pf$ Lautverschiebung vonala (appel - apfel). A délnémet nyelvjárások-

ban - beleértve a felsőfrankot is - apfel, a középnémetben appel járja. Jóval lejjebb a Rajnán, Bacharachtól valamivel északabbra, a Hunsrück oldalában vonul az a vonal, amely elhatárolja a rajnai frank nyelvjárásokat (délre) a középfrank nyelvjárásoktól (északra). A középfrankban megmaradtak bizonyos névmásoknak Lautverschiebungot nem mutató alakjai: a dat 'das', wet 'was', et 'es' és néhány más (holott mind az egész területen, mind a felnémetben is mindenütt, megvan a magánhangzó után álló -t Lautverschiebungja, tehát -s ~ -ss lesz belőle: vö. alném. water - fn. wasser, alném. gröt - fn. gross). A középfrankban két területet különböztetnek meg: délre a moseli, északra a ripuariai területet. Ezek alapján véve megfelelnek a trieri és a kölni választófejedelemség hűbérbirtokainak és az ezekkel kapcsolatos kisebb hűbéri birtokoknak. A köztük lévő határ az Ahr folyó völgyében és az Eifel hegygerincen vonul: észak felé, a ripuariai nyelvjárásból hiányzik az -rp, -lp > -rf, -lf Lautverschiebung (dorp 'Dorf', helpen 'helfen'). Végül a Benrath-vonal (a ripuariai nyelvjárás északi határa) választja el egymástól a felnémet Lautverschiebung főbb jelenségeit az alnémettől (alsófranktól), ahol ezek a jelenségek nem ismeretesek (a -t, -p, -k - magánhangzó után -s ~ ss, f ~ ff, ch réshanggá válik): vö. alném. water - fn. wasser, alném. open - fn. offen, alném. maken - fn. machen; a t- szó elején és kettőzés esetén ts- affrikátába csap át: alném. tunge - fn. zunge, alném. setten - fn. setzen stb.). Egyes hängeltolódásos szavak még messzebb is elterjednek, maguk mögött hagyva a Lautverschiebung általános határát: ich, och 'auch' az alném. ik, ok helyett (olyan területen, ahol megmarad a maken 'machen', rik 'reich' stb.).

A Benrath-vonaltól az Ürdigen-vonalig terjed azoknak a tájszólásoknak az övezete, amelyek átmenetet jelentenek a ripuariai és az alsófrank között. Ebbe az átmeneti övezetbe, elsősorban a városi nyelvjárásokba, számos hängeltolódásos szó behatolt, kiváltképpen olyan, amelyben az alnémet t helyén ts affrikáta van (például a Salz, Herz, Holz, Schwanz, zwei, Zeit szóban és néhány másban), vagy - ritkán - hängeltolódásos réshang (például a Küche, besser, gross, weiss szavakban és néhány más szóban). Ezt az övezetet a -lich (alném. -lik) képzővel alkotott melléknevek Lautverschiebungjának határa, pontosabban: számos olyan vonal is átszeli, amely a különféle szavak esetében más és más. 24) Az Ürdigen-vonalnál jóval északabbra fölnyomultak a nich, dich, euch személyes névmásoknak és elsősorban a sich visszaható névmásnak lautverschiebungos alakjai. A -ch végződésű személyes névmásokat és a sich visszaható névmást teljes egészükben nyelvtani alakokként kölcsönözték a felnémetből; az alnémetben az egyes szám dativusnak és accusativusnak közös, differenciálatlan végződésű alakja van (alném. mi, di stb.), s a visszaható névmás helyett a 3. személyű névmás függő esete használatos (hem, em 'ihm'). Az alnémet nyelvjárásokban jelenleg előforduló sik alak az "alnémétté válásnak", vagyis annak eredménye, hogy a felnémet jövevény-formák az alnémet hangrend-szer szabályaihoz idomultak. 25)

Hogy a felnémet Lautverschiebung viszonylag későn és csak fokozatosan hatolt be a középfrank nyelvterületre, különösen - mint

ENGELS kimutatta - a ripuariai nyelvjárásba és kisebb mértékben a moseliba, azt sok-sok Lautverschiebung nélküli regresszív szó bizonyítja. Ezeket jellegük szerint több csoportba oszthatjuk.

1. A dat, wat, et, det 'dieses' névmásokon kívül, amelyek az egész, ugynevezett Középfrank nyelvjárásterület határain belül megtartották a Lautverschiebung nélküli -t-t, a segédszónak és fél-segédszónak ebbe a kategóriájába tartozik a Lautverschiebung nélküli op 'auf' is; ennek határa a Mosel völgyéig húzódik. Ezek a szavak mind egytaguak, kéttagu párhuzamos alakjaik nincsenek, hangsúlyuk gyöngébb, s ezért - úgy látszik - kiestek a hangtani "látómezőből". A ripuariai nyelvjárásban szintén nincs Lautverschiebung a möt 'muss', lēt 'liess' fél-segédigékben, amelyek jelentésük és hangsúlyozásuk folytán közel állnak e típus többi szavához. Lautverschiebung nélkül maradt meg az összes középfrank nyelvjárásban a semleges nemű erős melléknévek -et végződése (a fn. -es helyett), de csak szintaktikailag önálló (vagy főnevesített) használatban. Vö. például Oberg dél-moseli tájnyelvében: dat ionət 'das Junge', gruzət 'das Grosse', de Lautverschiebunggal: a gruzəs doraf 'ein grosses Dorf'. Alkalmassint itt is a végződés hangsúlytalan és változatlan volta, valamint a különleges szintaktikai funkcióban elszigetelődött alakok játszottak szerepet.

2. Nyelvtani jellegű az a jelenség is, hogy gyenge igékben megmaradt a Lautverschiebung nélküli -t-, mégpedig úgy, hogy a múlt idejű alakban és a II. melléknévi igenévben asszimilálódik a szuffixális -t-vel, különösen ott, ahol az ugynevezett "fordított umlaut" (Rückumlaut) mozdította elő e formák elszigetelődését. A setzen - múlt idő satte, II. melléknévi igenév gesatt - típus a ripuariai nyelvjárás határain túl is messzire elterjedt a rajnai tájszólásokban (a moseli, a lotharingiai, a luxemburgi tájszólásban). Vö. gsät 'gesetzt', ganət 'ganetzt' (a netzen-ből), gəšmolt 'geschmolzen' (a schmelzen-ből, gyengévé válva). Lautverschiebung nélkül fordul elő a fokozás is: gross-ből gretər, grets (valószínűleg kettőzésből: *gretter, *grettest).

3. A szókincsbeli regresszív alakok fő csoportját a helyi, táji elterjedtségű, az életmóddal kapcsolatos szavak és a szorosán mesterségszónak tekinthető szavak, vagyis olyan tájszavak alkotják, amelyeknek a nemzeti irodalmi nyelvben nincs felnémet megfelelőjük. Például: wək 'Docht' (= 'kanóc'), brök 'Hose' (= 'nadrág'), fukən 'Fischreusen' (= 'varsa'), štūt 'Semmel' (= 'fehér zsemle'), plüten 'Lumpen' (= 'rongy'), töt 'Gieskanne' (= 'öntözőkanna'), kīp 'Tragkorb' (= 'hátikosár'), knīp 'Messer' (= 'kés') és sok más. Ide tartoznak a bizalmaskodó és a hétköznapi, közönségesebb beszéd szavai, amelyek a nyelvi érintkezés emelkedettebb stílusában alig-alig használatosak. Például: täf 'Hündin' (= 'szuka'); šnūt 'Schnauze' (= 'pofa'); knīpen 'kneifen' (= 'megcsip'); idiomatikus jelentésben 'ein Auge zukneifen' = 'szemet hűny vmi fölött'; ap 'Affe' (= 'majom'), de csak szitkozódásban.

(du Affe! 'te majom!'), mert az állat nevéül az irodalmi af szó használatos; s még sok más példa is van. E szavak eltérjedésének határai nem azonosak és nem mindig rögzítettek; a nyelvatlasz adatai alapján azonban ismeretes, hogy a Lautverschiebung nélküli ap 'Affe' a ripuariai nyelvjárásnak csupán a központi részén maradt meg, ellenben a tēf 'Hündin' a moseli nyelvjárás északi felét is meghódította, s a Rajna mentén csaknem Koblenzig fölnyomult, ahol megütközik a felnémet nyelvjárásokban élő zau, zill, zatz szinonimákkal. (26)

4. Lautverschiebung nélkül fordul elő néhány olyan szó, amely nagyon elüt a megfelelő felnémet alaktól; például igen széles körben él a tüsz 'zwischen' (= 'között'), bāten 'nützen' (= 'megfelel, hasznot hajt', az alnémet nyelvjárási bat 'besser' - fn. baz szóból) és néhány más. ENGELS megemlítette, hogy a Lautverschiebung nélküli baten szó, amely "minden frank, sőt minden németalföldi ember" számára közös, széles körben ismeretes volt a rajnai frank nyelvjárás egész területén, nevezetesen annak déli részén, a pfalzi nyelvjárásban is, ebben a kifejezésben: 'a badē alles nix 'es hilft alles nichts' (27)

5. Számos esetben a Lautverschiebung nélküli alakok regressziójának volt köszönhető, hogy elkerültük a h o m o n i m á k képződését, s ez sokban hozzájárult ahhoz, hogy a nyelv mint az érintkezés eszköze tökéletesebbé vált. Vonatkozik ez különösen az össznépi szókincsnek olyan közhasználatu szavaira, mint például a dēp 'tief' (= 'mély'), amely a Lautverschiebung érvényesülése esetén dēf lett volna, tehát egybeesett volna a ripuariai nyelvjárás dēf 'Dieb' (= 'tolvaj') szavával, vagy mint a šipar 'Schäfer' (= 'pásztor') szó, amely Lautverschiebung esetén a šifar 'Schiffer' (= 'hajós') szóval esett volna egybe, vagy mint az említett ap 'auf', amely ezt a formát őrizte meg, eltérően az of 'ob (öder)' szótól. (28)

6. Hogy a multban harc folyt a hangeltolódásos új alakok és a hangeltolódás nélküli régi alakok között, azt - mint ilyen esetekben rendszerint - a k o n t a m i n á c i ó k bizonyítják, amelyek különösen a középfrank nyelvterület déli részére (a moseli nyelvjárásokra) jellemzőek. A hangtani kompromisszumnak ilyen jele az is, hogy néhány szóban a -t (magánhangzó után) nem -s ~ -sa réshanggá változott (a Lautverschiebung általános törvényének megfelelően), hanem -ts affrikátává (az alném. -t + fn. -s-ból). Vö. a ripuariai és a moseli suts 'Schuss' (> aut + sus) szóval; a moseli flōts 'Floss', gāts 'Gasse' és más szavakkal.

Hasonló jellegű volt az alnémet kiszorulása néhány más övezetben is, például a thüringiai és a felső-szász övezet északi részén, Mansfeld, Halle, Wittenberg és más városi központokkal egyetemben (XIV-XVI. század), vagy olyan alnémet városokban, mint Berlin, Magdeburg és néhány más város. Berlin városi nyelvjárása, amely eredetileg alnémet volt, már a XVII. századtól kezdve mind vokalizmusának, mind consonan-

tizmusának főbb sajátosságait tekintve felnémetnek mondható. Ez a városi nyelvjárástípus uralkodik Nagy-Berlinben és környékén, továbbá Brandenburg más városközpontjaiban. Berlin városi nyelvjárásában a kiszorított alnémet elemek maradványai egyebek között Lautverschiebung nélküli regresszív alakok: a már említett gyenge hangsúlyu ik ~ ikə 'ich', wat 'was', det 'das', et 'es' névmások; a hangsúlytalan -et végződésű melléknevek semleges nemű alakja (armə t 'armes', irəsət 'grosses' stb.); a gyenge hangsúlyu -ken '-chen' kicsinyítő képző (biskən, 'bischen', fritskən 'Fritzchen'); a mindennapi egyszerű, közönségesebb beszédnek lexikológiailag elszigetelt szavai, amelyeket részben már szintén említettünk más nyelvjárásokból: šnütə 'Schnauze', šitən 'scheissen', telə 'Hündin' (fn. ziI), pöta 'Pfote', a det is mir pipə 'das ist mir einerlei' (> alnémet. pipə 'Pfeife') idiomatikus kifejezés és még egy-két más szó.

Miként a többféle nyelvterületről származó példák összehasonlításából láthatjuk, a szavak kiszorításának folyamatában szintén van törvényszerűség, amelyet h a n g t a n i a n a l ó g i á n a k nevezhetnénk; a wasser kiszorítja a water-t, mint ahogyan az essen az eten-t; a hoffen kiszorítja a hopen-t, mint ahogyan az offen az open-t stb. Az -s (alnémet. -t helyett) és az f (alnémet. -p helyett) végződésű felnémet alakok válnak normává, s ebben az egyik nyelvjárásnak a társadalmi tekintélye, a többiek fölötti tulsulya támogatja őket (sokszor még az után is hosszú ideig, hogy már kialakult a nemzeti nyelv irodalmi normája). Végeredményben a legtöbb szó, amely egy bizonyos hangsorba illik, kialakítja a m á s o d l a g o s k e l e t k e z é s e g y s é g é t; ez az egység máshonnan ered, mint a hangtani természetű fokozatos artikulációs változások (a hangtörvények), de következményei azonosak lehetnek emezekével. Ebből az egységből a regresszív alakoknak csak egy viszonylag kis csoportja marad ki (bizonyos, fentebb felsorolt okokból). Ha összevetjük egymással az alnémet nyelvjárásnak különféle felnémetes adatait (például a Rajnán és Brandenburgban), akkor azt tapasztaljuk, hogy az efféle regresszív szótípusok alapjában véve egyformák, sőt néha egy és ugyanazon szavak, ami ismét azt bizonyítja, hogy ennek a folyamatnak törvényszerűség-jellege van.

Ahol a nagyon nagy fonetikai különbség miatt a hangtani szempontból eredetileg egy sorba tartozó szavak közt megszűntek a fonetikai asszociációk, ott - és csak ott - történhetett meg, hogy az ösznépi nyelv szavainak határai között is nagy eltérések keletkeztek - a szavak szótári jelentésétől és használatuk gyakoriságától, tehát terjedésük viszonylagos gyorsaságától is függően. Ide tartozik a már említett klasszikus példa is: olyan formák lépcsőzetes elhelyezkedése a Rajna mentén, mint a seks a sēs-szel szemben, az oks az ōs-szal szemben, a waksen a wāsen-nal szemben (itt az egymással versengő alakok a poláris fejlődés eredményei: az alnémetben a germ. hs > s fejlődés, amely erősen megnyújtja a megelőző magánhangzót; a délnémet germ. hs > ks). Csak e határesetekre vonatkoztatva helyes a dialektográfusoknak az az általánosságban helytelen tétele, hogy m i n d e n s z ó n a k, amely

egy hangsorba illik, külön határa és külön sorsa van; más szóval: a l e x i k o l ó g i a i e l v csak itt u r a l k o d i k a f o n e t i k a i e l v f ő l ő t t .

A regresszív alakok, a kontaminációk, a beilleszkedett jövevény formák, a homonimák küzdelme, és a nyelvföldrajz által megállapított egyéb ilyen jelenségek tehát valójában éppúgy csak módosítják a hangváltozások törvényszerű voltának elvét, mint a nyelvtani analógia, amelyet annak idején az ujgrammatikusok derítettek föl. Hogy hangtörvények vannak, azt nem cáfolják meg.

6

A hangtörvények kérdésével szorosan összefügg a nyelvjárásoknak és a nyelvjárási határoknak a kérdése. Az izoglosszamódszer fétisizálása szükségképpen azt eredményezte, hogy a nyelvföldrajzi kutatók az egyes nyelvi jelenségeket, sőt gyakran az egyes szavakat is elszigetelten, nyelvjárásuk közös hangrendszeréből és nyelvtani rendszeréből kiszakítva vizsgálták. Az izoglosszákkal elszigetelt nyelvjárási sajátosságoknak ez az atomizálása szülte a külföldi nyelvföldrajzban, elsősorban a franciában, azt a téves elméletet, amely tagadta a nyelvjárások reális létét. Ezt, mint már mondtuk, főként az a ritka kutatópont-hálózat idézte elő, amellyel GILLIÉRON dolgozott, s ami miatt csak területileg elszigetelt nyelvi adatokat jegyeztek föl. Nyilvánvalóan szerepet játszott ebben az is, hogy GILLIÉRONt főképpen a "szóföldrajz", vagyis a tájnyelvek lexikális szinomikája érdekelte. "Le kell mondanunk arról, hogy a nyelvjárás fogalma tudományos kutatás alapja legyen - írta GILLIÉRON. A nyelvjárás tanulmányozásával mi a szó tanulmányozását állítjuk szembe."

A nyelvjárások nihilista tagadásának módszertani alapját rendszerint SCHUCHARDT elméleteiben keresik, ⁽⁴⁰⁾ de az, - 1870-1880 között - SCHUCHARDT ellenfeleinek, az ujgrammatikus iskola klasszikus képviselőinek tanításában is uralkodó volt. Franciaországban ezt az álláspontot propagálták "Romania" című folyóiratukban GILLIÉRON tanítványai, PAUL MEYER és GASTON PARIS. PAUL MEYER a nyelvjárásokat "értelmünk nagyon önkényes elgondolásának" nevezi, amely csak "szóban élő, nem pedig a valóságban gyökerező" meghatározáson alapul ("definitio nominis", nem "definitio rei"). Franciaország területén az egyes nyelvjárások határai összevissza gabalyodnak és keresztezik egymást, és szinte sehol sem esnek egybe: a kutatók egyéni kénye-kedvétől függ, hogy ezt vagy amatt a kritériumot tartják-e döntőnek a nyelvjárásközi határok megvonásában. A kutatóknak az a feladata, hogy megállapítsa minden egyes kritérium földrajzi elterjedtségének övezetét. ⁽⁴¹⁾ PAUL MEYER mestere, GILLIÉRON később végre is hajtotta ezt a feladatot nyelv-atlaszában.

GASTON PARISnak (GILLIÉRON másik tanítványának) állítása szerint - ez SCHUCHARDT elméletével is egybevág - a román nyelvjárások között nyelvi folytonosság figyelhető meg, minthogy az

eltérések fokozatosan és észrevétlen átmenetekben alakulnak ki. "A valóságban nincsenek nyelvjárások" - jelenti ki GASTON PARIS: "A népi tájszólások - mondja - észrevétlen árnyalatokban olvadnak egymásba. Az a paraszt, aki csak a saját falujának tájszólását ismerné, kétségtelenül megérthetné a szomszédos tájszólást, nagyobb nehézségek árán megérthetné még a távolabb fekvő település tájszólását is, és így tovább, egészen addig a helyig, amelynek nyelvjárását már csak rendkívül nehezen érthetné meg." (42)

Hasonló tételleket fejteget HERMAN PAUL is "Principien der Sprachgeschichte" című művében: "Minden nyelvi változásnak, egyszersmind pedig minden nyelvjárási sajátosság eredetének megvan a saját külön története. Elterjedésük határának nincs jelentősége a többi határ szempontjából." "Ha egy összefüggő nyelvterületen megvonjuk valamennyi meglévő nyelvjárási sajátosság határait, akkor egymást összevissza keresztező vonalnak rendkívül bonyolult rendszerét kapjuk. A csoportokra és alcsoportokra való pontos felosztás lehetetlen." "Mint-hogy a kapcsolatok kiegyenlítő hatása nem engedi meg, hogy tulságosan éles különbségek legyenek ama szomszédos övezetek között, amelyeket e kapcsolatok egybefűznek, szinte minden kis csoport átmeneti fokot jelent két szomszédos csoport között... A nyelvjárások viszonyának e jellege folytán a szomszédos övezetek közötti kölcsönös megértés sehol sem ütközik akadályokba, vagyis az eltérések tulságosan jelentéktelenek és ráadásul tulságosan megszokottak a szomszédok számára, ellenben az egymástól távol fekvő övezetek között elképzelhetőek olyan különbségek, amelyek lehetetlenné teszik a kölcsönös megértést." (43)

Itt találjuk az ugynevezett "nyelvi folytonosság" elméletének módszertani forrásait is. Ezt az elméletet próbálta nemrég - sikertelenül - új életre kelteni Sz.P. TOLSZTOV, csak-hogy egy lényegbevágó különbséggel: az ujgrammatikusok egy bizonyos nyelv nyelvjárásairól beszéltek, ellenben Sz.P.TOLSZTOV - N.J. MARR nyomdokán - kritikátlanul összekeveri egymással a nyelvjárásokat az "ö n á l l ó n y e l v e k k e l", jöllehet N.N. MIKLUHO-MAKLAJ kutatásainak, amelyeket Uj-Guinea pápuái körében végzett, s amelyekre TOLSZTOV hivatkozik saját elméletének bizonyítékául, világos értelme van. MIKLUHO-MAKLAJ egyáltalán nem különféle nyelvekről, hanem "nyelvjárásokról", vagyis dialektusokról beszél ("A Maclay-parton csaknem minden falunak s a j á t n y e l v j á r á s a v a n" (44)).

Az ujgrammatikusok elméleti megállapításaiból rendszerint azt a következtetést szokták levonni, hogy a nyelvjáráskutatónak nem a nyelvjárást kell tanulmányoznia (ez konvencionális, önkényesen konstruált és ellentmondásos fogalom), hanem egy-egy települési pontnak a tájszólását, a továbbiak során pedig - minthogy a tájszóláson belül további differenciálódás lehetséges (az életkor, a nem, a társadalmi hovatartozás stb. szerint) - e g y b i z o n y o s e g y é n n e k (német viszonyok között rendszerint a kutatónak) - afféle nyelvész Robinsonnak, az ujgrammatikusok elmélete szerint: a nyelv egyetlen

alkotójának és hordozójának - e g y é n i n y e l v j á -
r á s á t . Ezzel ellentétben a nyelvföldrajz - GILLIERON
személyében - más uton járt, midőn kijelentette, hogy egyet-
len nyelvi valóság van: a s z ó é s a s z ó e l t e r -
j e d t s é g é n e k h a t á r a (a z i z o g l o s s z a) .
Itt is, amott is az jellemezte a burzsoá nyelvtudományt, hogy
a nyelvnek társadalmi jelenség voltát, s a népet mint a nyelv
alkotóját és hordozóját - lebecsülte.

Az alaposabb helyszini nyelvjárási kutatások azonban (Német-
országban főként HAAGnak már említett munkái) csakhamar bebi-
zonyították, hogy az izoglosszák és a nyelvi határok egyen-
rangúságáról vallott nézet nem felel meg a valóságnak. A
nyelvjárási sajátságok, amelyek a nyelvatlasz térképein egya-
ránt izoglosszaként jelennek meg, a valóságban különböznek
egymástól, mégpedig mind a régiségük és szilárdságuk, mind a
hatályuk alá tartozó szavak mennyisége és használhatósága te-
kintetében, mind pedig abból a szempontból, hogy milyen szere-
pet játszanak a nyelv hangrendszerében, illetve nyelvtani
rendszerében. Ennek megfelelően különféle fokú és különféle
jellegű határokat kell megkülönböztetnünk. Ráadásul a külön-
féle jelenségek izoglosszái nincsenek is mindig elszigetelve
egymástól, sőt, gyakran teljesen vagy részben fődik egymást,
"nyalábokat" alkotnak, amelyek rendszerint egybeesnek a nyel-
vi érintkezés határaival, a feudalizmus korának gazdasági és
politikai területeivel. Jóllehet a nyelvjárás peremén vannak
átmeneti tájszólások (ugynevezett "ingadozási övezetek"), a
nyelvjárás főbb "magvának" egysége világosan kitűnik.

E kétségtelen tények, amelyek a nyelvföldrajz adatainak tüze-
tesebb vizsgálata során kerültek napfényre, visszatérítenek
bennünket a nyelvjárás fogalmához, de azt is megkövetelik, hogy
e fogalmat újonnan, kritikusan értelmezzük. Ha összevetjük
egymással valamely nyelvatlasz térképeit, amelyek általános
kutatáson alapulnak és az izoglossza-módszert alkalmazzák, ak-
kor azt tapasztaljuk, hogy a nyelvjárás elveszti statikus jel-
legét, s hogy a nyelvjárás nem olyan jelenségeknek mozdulat-
lan, szerkezetileg zárt rendszere, amelyek a családfa-elmélet
vonalán töretlenül vezetnek a többi - szerkezetileg szintén
zárt rendszert alkotó - rokon nyelvjárással együtt egy közös
alaphoz. A n y e l v j á r á s e g y s é g e n e m e r e -
d e n d ő , h a n e m t ö r t é n e t i l e g , az össz-
népi nyelv többi nyelvjárásával való társadalmilag meghatáro-
zott kölcsönhatásában k i a l a k u l t e g y s é g , amely
n e m c s a k d i f f e r e n c i á c i ó k , h a n e m
i n t e g r á c i ó k eredménye is: fejlődésben levő, dinami-
kus egység, miként erről a nyelv történetének és a nép törté-
netének kapcsolatát szemléletesen tükröző nyelvi térkép izo-
glosszáinak jellege tanuskodik.

A "nyelvjárás" fogalmának kritikai felülvizsgálására tesz ki-
sérletet a német nyelvföldrajznak az ugynevezett "nyelvterü-
letekről" (Sprachlandschaften) szóló tanítása is (ezt a műszót
a geológiától kölcsönözték, s már csak ezért is nem valami na-

gyon szerencsés). FRINGS professzornak és iskolájának munkáiban különösen élesen tapasztalható az a tendencia, hogy a nyelvi Landschaft fogalmát társadalmi és történeti alapra akarják helyezni (a nyelvi határok összefüggése a középkori politikai határokkal, a gazdasági és a művelődési kapcsolatok utvonalaival, az áttelepülő rajok mozgásával stb.). Azok a tudós munkaközösségek, amelyek FRINGS professzor vezetésével előbb a rajnai, majd a keleti középnémet nyelvjárások tanulmányozásával foglalkoztak, új feladatot tűztek maguk elé: a helyi történetnek, a dialektológiának és az etnográfianak komplex kartográfiai tanulmányozását. De a német nyelvföldrajz sem gyűrte le módszertani egyoldalúságát. Ez szorosan összefügg módszerének sajátosságaival.

Az a körülmény, hogy a külföldi nyelvatlászok térképein a nyelvi jelenségek atomjaikra hullanak, rendszerint meghatározza azoknak a kutatásoknak a módszerét is, amelyek a történeti nyelvjáráskutatás körébe vágnak, s a szóban forgó nyelvatlászok anyagára támaszkodnak: a dialektográfus elkülöníti egymástól az egyes szórványos hangtani, nyelvtani, illetve szókincstani jelenségeket, s differenciatív jegyekként operál velük, kiszakítva azokat az egész nyelvjárás hangrendszeréből, illetőleg nyelvtani rendszeréből. Például az északi söster - a déli schwester, az északi indi - a déli undi 'und', az északi fläsch - a déli flasch 'Flasche' stb. ellentétpárok ugyanúgy illusztrálhatják azt is, hogy a déli alakok észak felé terjednek a Rajna folyásával egy irányban, s ez megfelel a német művelődési hatások általános déli - északi irányának; a déli seks az északi ses alakkal, az oks az ös-szal, a waksen a wäsen-nal szemben lépcsőzetesen helyezkedik el, s ez azoknak a főbb hűbérbirtokoknak a határait jelzi, amelyek megakadályozták a szóban forgó alakok továbbterjedését; a keleti középnémet nyelvjárásokból hiányzik a középfrank drüge 'trocken' alak, s ebben megcáfolhatatlan bizonyítékát látják annak, hogy Felső-Szászországban a kölni és trieri területről származó telepések is élnek; a wie névmási határozószó különféle alakjainak - az angol-friz és németalföldi ("ingaevon") hu ~ how ~ hoe, az alnémet wo, a felnémet wie (gót hwaiwa) alaknak - területi megoszlása lehetővé teszi, hogy a mai germán nyelveket és nyelvjárásokat a régi, már TACITUSnál megtalálható felosztásnak megfelelően osszuk fel (TACITUS az ősgermán törzseket ingaevonokra, herminonokra és istaevonokra osztotta), s rekonstruáljuk azok ősi történeti kapcsolatait. (46) Ezek az elszigetelt nyelvjárási sajátosságok afféle "kritériumok" szerepét játsszák a ragyogóan kidolgozott módszerben; ennek az a célja, hogy megmagyarázza a nyelvi térkép történelmi dinamikáját. De olyan nyelvjárásoknak a fejlődését és jellegét, mint például a ripuariai, a moseli és a felső-szász, nem ezek az elszigetelt "kritériumok" határozzák meg, hanem e nyelvjárások összes hangtani és nyelvtani sajátosságai együttvéve, s elsősorban a nyelvjárás hangrendszerének olyan általános törvényszerűségei, mint például a zárhangok zöngésségének megmaradása vagy elveszése, a b és g spirantikus ejtése magánhangzóközi, szókezdő és szóvégi helyzetben, a differenciálódásnak és a diftongusok monoftongizálódásának megléte, illetve hiánya. Ezért egy-egy teljes nyelvjárásnak és fejlődése belső történetének tanulmányozása érdekében most is az egyes tájszólások

monografikus leírásához kell folyamodnunk, mégpedig azzal a céllal, hogy az efféle leírások összehasonlítása révén sokkal átfogóbb képet rajzolhassunk e tájszólások földrajzi összefüggéséről és belső fejlődésének történetéről.

Ez különösen a nyelvjárások nyelvtani (alaktani) sajátosságaira vonatkozik, amelyeknek a nyelvföldrajz viszonylag kevés figyelmet szentelt, ugyanis GILLIERON és iskolája tulnyomórészt szóföldrajzi problémákkal törődött, a német nyelvatlasz kérdőívei pedig elsősorban a hangtan kérdéseit feszegették. Valóban, a nyelvjárási térkép dinamikájában tükröződő nyelvi fejlődés problematikája szempontjából a hangtani és a szókincstani jelenségek rendszerint jellemzőbbek, mint az alaktaniak, különösen olyan nyelvekben, amelyekben az alaktani sajátosságok többé-kevésbé redukálódtak, például a franciában és a németben. A nyelvjárások közti érintkezés folyamán nyelvtani formákat viszonylag ritkán szokás átvenni. Ha átvesznek is, azok főként lexikológiailag elszigetelt jellegű formák (mint például a személyes névmások). Ezek változásait alapjában véve a nyelv fejlődésének belső törvényei határozzák meg, amelyek a nyelv különféle nyelvjárásaiban gyakran haladnak párhuzamos, bár sokban el is térő utakon. Az efféle eltérések a szóban forgó nyelvjárásrendszer valamennyi elemének - nyelvtani és hangtani elemeinek - kölcsönhatásával magyarázhatók. E belső törvényeket - azonosságai és különbségeik számbavételével - csak a nyelvjárások összehasonlító nyelvtana derítheti föl.

Ez a kérdéskomplexum azonban már nem tartozik a nyelvföldrajzi kutatások körébe, s külön vizsgálatra szorul.

(Voproszű jazükoznanija, 1954/4,
3-25.1.)

J e g y z e t e k :

1. SZTÁLIN, A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései, Szikra 1953, II. 1.
2. Lásd: Sz.B. BERNSTEJN, K probleme jazükovüh szmesenij /A nyelvkeveredések problémájához/. Megjelent a "Protiv vul'garizacii i izvrascsenija marksizma v jazükoznanii" /A marxizmus nyelvészeti vulgarizálása és meghamisítása ellen/ című tanulmánykötetben, II. rész, Moszkva 1952, 305. l (o'foszul).

3. Hogy sok éves német nyelvföldrajzi kutatásaim eredményeként kialakult álláspontomat igazoljam, hivatkozhatom V.G. ORLOVÁNAK orosz nyelvjárásai anyagból levont hasonló következtetéseire, amelyeket "Izmenenija v haraktere razvitija ruszszkogo jazüka v szvjazi sz isztoriej naroda" /Változások az orosz nyelv fejlődésének jellegében a nép történetével kapcsolatosan/ című érdekes tanulmányában fejt ki. Megjelent: "Voproszü jazükoznanija", 1953/1, 52-70.1. (oroszul).
4. Lásd például Sz.B. BERNSTEJN említett tanulmányát (305-306. l.) és különösen "Trudü I.V. Sztalina po jazükoznaniju i zadacsi kafedrü szlavjanszkih jazükov" /I.V. Sztálin nyelv-tudományi munkái és a szlavisztikai tanszék feladatai/ című tanulmányát. Megjelent a "Szlavjanszkaja filologija" /Szláv filológia/ című tanulmánykötetben, Izd-ve Moszk. ün-ta, 1951, 19-20.1.
5. F. WREDE, Zur Entwicklungsgeschichte der deutschen Mundartenforschung. "Zeitschrift für deutsche Mundarten", Berlin 1919, 1-2. füzet, 8-9.1.
6. A. BACH, Deutsche Mundartforschung..., 2. kiadás, Heidelberg 1950, 56.1.
7. Ua., 76-78. 1.
8. H. OSTHOFF, Das physiologische und psychologische Moment in der sprachlichen Formenbildung, Berlin 1897, 13.1.
9. K. BRUGMANN, Zum heutigen Stand der Sprachwissenschaft, Strassburg 1885, 49-50. 1.
10. Lásd: K. MARX és F. ENGELS, Szocsinenija /Művek/, 16. kötet, I. rész, 436.1. /oroszul/. ENGELS jellemző példaként idézi Börnének, az ismert német kritikusnak a kijelentését, aki "...panaszkodott párizsi leveleiben, hogy a franciák nem tudják megkülönböztetni a b-t és a p-t, mert makkacsul azt állították, hogy vezetékneve, amelyet ő Fernenek ejtett, p-vel kezdődik" /ua., 438.1./ /Német eredetije: FRIEDRICH ENGELS, Zur Geschichte und Sprache der deutschen Frühzeit, Dietz Verlag kiadása, Berlin 1952, 152. 1. - A ford./
11. Lásd: K. HAAG, Die Mundarten des oberen Neckar- und Donaulandes, Reutlingen 1898, 88. kk.; uö.: 7 Satze über Sprachbewegung, "Zeitschrift für hochdeutsche Mundarten", Heidelberg 1900, 1. kötet, 138-141.1.
12. K. HAAG, Sprachwandel im Lichte der Mundartgrenzen, "Teuthonista", Halle 1929-30, 6. évf., 8. 1.
13. K. HAAG, Die Mundarten des oberen Neckar- und Donaulandes, 88. 1.; vö. uö.: Über Mundartengeographie, "Alemannia", Bonn 1901, 29. kötet, 238. 1.

14. K. BOHNENBERGER, Die Grenze von anlautendem k gegen anlautendes ch, "Alemannia", 1900, 28. kötet, 235. l.
15. Lásd: H. AUBIN, Th. FRINGS, J. MÜLLER, Kulturströmungen und Kulturprovinzien in den Rheinlanden. Geschichte, Sprache, Volkskunde. II. rész. - Th. FRINGS, Sprache, Bonn 1926, 153. és 161. l., 52. és 56. sz. térkép.
16. H. PALGEN, Studien zur Lautgeographia Luxemburgs, Luxemburg 1948, 18-20.l.
17. H. FISCHER, Geographia der schwäbischen Mundart, Tübingen 1895, 37-39. l., valamint a 12. és 5. sz. térkép.
18. Lásd A. BERNDTnek, BURDACH tanítványának a könyve körül folyó vitát /A. BERNDT, Die Entstehung unserer Schriftsprache, Berlin 1936/. Lásd: E. SCHWARZ, Die Grundlagen der neuhochdeutschen Schriftsprache, "Zeitschrift für Mundartforschung", 12. évf., 1. füzet, 1936, 1-15.l. és L. E. SCHMIDT, Zur Entstehung und Erforschung der neuhochdeutschen Schriftsprache, uo., 4. füzet, 193-223. l. /Bírálatok/; lásd még V. ZSIRMUNSZKIJ bírálatát Th. FRINGS könyvéről: "Izvesztija AN SzSzSzR, Otd. lit. i jaz.", Moszkva 1940, 2. szám, 141-142.l.
19. K. WAGNER, Deutsche Sprachlandschaften, Marburg 1927, 37.l.
20. Lásd: W. BRAUNE, Zur Kenntniss des Fränkischen und zur hochdeutschen Lautverschiebung, "Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur", Halle 1874, 1. kötet, 36-37.l.
21. O. BREMER, Deutsche Phonetik, Leipzig 1893, XII.l.
22. Vö. G. BAESECKE, Einführung in das Althochdeutsche, München 1918; A. SCHMITT, Akzent und Diphthongierung, Heidelberg 1931, stb.
23. F. WREDE, Die Entstehung der neuhochdeutschen Diphthonge, "Zeitschrift für deutsches Altertum", Berlin 1895, 39. kötet, 257-300.l.
24. Lásd: V. M. ZSIRMUNSZKIJ, K voproszú o vnutrennej zakonah razvitija nemeckogo jazüka /A német nyelv fejlődése belső törvényeinek kérdéséhez/. Megjelent: "Dokladü i szoobszenija /In-ta jazükoznanija", Moszkva 1953, 5. kötet, 81.l. (oroszul).
25. Lásd: F. KAUFMANN, Geschichte der schwäbischen Mundart, Strassburg 1890, 66.l.
26. K. MARX és F. ENGELS, Szocsinenija /Művei/, 16. kötet, I. rész, 424-425.l. (oroszul). /Német eredetije: FRIEDRICH ENGELS, Zur Geschichte und Sprache der deutschen Frühzeit, Dietz Verlag kiadása, Berlin 1952, 136.l. - A ford./

27. Ua., 426-427. l. [Németül: i.m. 138-139. l. - A ford.]
28. Ua., 424. l. [Németül: i.m. 136. l. - A ford.]
29. Ua., 427. l. [Németül: i.m. 139. l. - A ford.]
30. Th. FRINGS, Friedrich Engels als Philologe, "Tägliche Rundschau", Berlin, 1946. aug. 18, 3. l.
31. Th. FRINGS, Germania romana, Halle 1932, 210. l.
32. Th. FRINGS, Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache, Halle 1948, 5-7. l.
33. Lásd: V. ZSIRMUNSZKIJ, K voproszú o vnutrennüh zakonah razvitija nemeckogo jazúka [A német nyelv fejlődése belső törvényeinek kérdéséhez]. 81. l. [oroszul].
34. Lásd: Th. FRINGS, Studien zur Dialektgeographie des Niederrheins zwischen Düsseldorf und Aachen, Marburg 1913, 68-74. l.
35. Lásd: Th. FRINGS, Rheinische Sprachgeschichte, Essen 1924, 18-19. l.; Kulturströmungen..., 61. és 65. sz. térkép.
36. Lásd: Kulturströmungen..., 65. és 55. sz. térkép.
37. Lásd: K. MARX és F. ENGELS, Szocsinenija [Művei], 16. kötet, I. rész, 439. l. [oroszul]. [Német eredetije FRIEDRICH ENGELS i.m., 152. l. - A ford.]
38. Th. FRINGS, Germania romana, 210. l.
39. Lásd: A. LASCH, Berlinisch, Berlin 1929. Vö.: V.M. ZSIRMUNSZKIJ, Vosztocsno-szrednenemeckie govorü i problema szmesenija dialektov [A keleti középnémet tájszólások és a nyelvjáráskeveredés problémája]. Megjelent a "Jazük i mütlenie" [Nyelv és gondolkodás] című tanulmánykötetben, Moszkva-Leningrád 1936, 6-7. kötet, 143-151. l. [oroszul].
40. Vö.: H. SCHUCHARDT, Der Vokalismus des Vulgärlateins, Leipzig 1868, 3. kötet, 32. l.; uő.: Über die Klassifikation der romanischen Mundarten [Leipziger Probevorlesung 1870], Graz 1900; vö. G. Suhardt, Izbrannüe sztat'i po jazükoznaniu [Válogatott nyelvészeti tanulmányok], Izd-vo inoszt. lit.-rű, Moszkva 1950, 122-140. l. [orosz fordítás].
41. P. MEYER [könyvbírálat]: "Archivio glottologico italiano diretto da G. J. Ascoli", 3. kötet [Schizzi franco-provenzali], "Romania", Párizs 1875, 14. szám, 293-296. l.
42. G. PARIS, Les Parlers de la France [Lecture faite a la réunion des Sociétés savantes, 1883 május 26]; megjelent a "Mélanges linguistiques" című könyvben. Párizs 1907, 2. kötet, 432-448. l.; vö. ugyanott 434. l.

43. H. PAUL, Prinzipien der Sprachgeschichte, Halle 1880, 237-240.1.
44. Lásd: Sz.P. TOLSZTOV, Znacsenie trudov I.V. Sztalina po voproszám jazükoznanija dlja razvitija szovetszkaj etnografii /I.V. Sztálinnak a nyelvtudomány kérdéseivel foglalkozó munkái jelentősége a szovjet néprajztudomány fejlődése szempontjából/. Megjelent: "Szovetszkaja etnografija", Moszkva-Leningrád 1950, 4. szám, 18-19. l. Vö. N.N. MIKLUHO-MAKLAJ, Putesesztvija /Utazások/. Moszkva-Leningrád 1940, Izd-vo AN SzSszSR, 1. kötet, 243. l. /oroszul/. A kiemelés tőlem. - V.Zs.
45. Lásd az alábbi tanulmányköteteket: H. AUBIN, Th. FRINGS, J. MÜLLER, Kulturströmungen und Kulturprovinzien in den Rheinlanden. Geschichte, Sprache, Volkskunde, Bonn 1926; W. EBERT, Th. FRINGS, K. GLEISSNER, R. KÖTSCHKE, G. STREITBERG, Kulturräume und Kulturströmungen im mitteldeutschen Osten, Halle 1936.
46. Th. FRINGS, Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache, Halle 1948, 38. l., 42. és 50. sz. térkép.